

Riksintresse för kulturmiljövården

Eskilstuna (D 5)

Tunafors fabriker, foto PB

KUNSKAPSUNDERLAG

Värden

Kunskapsvärde

Staden utgör en av närmare 70 städer i landet med medeltida ursprung. Arkeologiska lämningar har påträffats som styrker förekomst av två tidigmedeltida kyrkor varav en sannolikt utgjort tidigmedeltida stifts- och vallfartskyrka, en klosteranläggning samt ett senmedeltida kungligt slott. Kulturlager finns på flera platser. Fynd stödjer hypoteser kring två s.k. Tunagårdar i nuvarande staden. Vidare anses det vara styrkt att en medeltida kungsgård funnits vid Fors kyrka. Köpmangatans sträckning med intilliggande kvarterstrukturer anses ha grund i medeltida förhållanden.

Ytorna väster om ån stadsplanereglerades första gången under början under 1600-talet. 1658 läggs en komplett klassisk rutnätplan ut ritad av Jean de la Vallé i syfte att skapa en manufakturstad. Tomtindelningar i syfte att ytterligare skapa förutsättningar för ökad smidesproduktion sker i Fristaden efter 1771. Dessa är i många fall fortfarande gällande.

Stora kunskapsvärden kan kopplas till vetenskapen kring hur det idag samlade historiska stadsområdet över tid varit administrativt uppdelat i olika städer med egna namn och förvaltningar. Historiken kring manufaktur- och industriutvecklingen i olika delar av staden kopplat till detta är väsentlig för förståelsen av hur staden med sin tillverkningsindustri formats från 1600-talet till 1900-talets första hälft. Åtskillig bebyggelse som speglar denna utveckling och utgör viktiga inslag finns kvar i centrala staden. Det rör sig bl.a. om industri-, institutions-, kommunikations-, ekonomi- och förvaltningsbyggnader, kyrkor, parkanläggningar och bostäder. De äldre så viktiga administrativa gränserna som delade de olika städerna återfinns numer enbart i äldre kartmaterial och arkivhandlingar då de saknas fysiska spår i stadsmiljön.

Upplevelsevärde

Staden har stora historiska upplevelsevärden av närmast unik karaktär. På ett stort antal platser kan enskilda men även komplexa historiskt värdefulla byggnader och miljöer upplevas som tydligt speglar olika faser i stadens utveckling. Några påtagliga exempel är Gredby bangårdsområde på Väster och vid stationen, Faktoriholmarna, Tunafors fabriker, Munktells, Gamla staden, Fors kyrka, Kungsgatan, Fristadstorget och Fristadskvarteren. Årummet är stort, här kan olika stadsfronter från olika perioder upplevas från åns kajer. Arkeologiska lämningar av Tuna kyrka och Johanniterklostret kan besökas.

Stadsplanernas olika årsringar från 1600-, 1700-, och 1800-talen är i stort intakta och kan studeras. Befolkningens sociala och ekonomiska skillnader samt olika verksamhetsområden i staden i historisk tid kan fortfarande upplevas i de olika typerna av bebyggelse som dominerar i olika delar av staden.

Bruksvärde

Stora delar av den äldre staden är präglad av förhållandevis små verksamheter med dagens mått trots att det i vissa fall handlar om äldre industrikomplex. De fysiska kvarvarande miljöerna är resultat av denna relativa småskalighet med undantag för Nyfors och Brunnsbacken, föregångare till miljonprogramsområden.

Riksintresset har idag bruksvärde som varande attraktiv bostads-, arbets-, tjänste-, handels-, rekreations- och pendlarort i första hand.

Mål för att tillgodose riksintresset

- kunskapsvärde, upplevelsevärde och bruksvärde

De fysiska uttrycken för Eskilstunas utveckling från medeltida ort till manufaktur- och industriort tom 1950-talet ska bevaras och vara avläsbara fysiskt på orten. De tydliga strukturer i form av stadsplaner, bebyggelse och olika funktioner i staden som än idag är avläsbara från dess grundläggande under medeltid fram tom 1950t ska vara avläsbara och gott förvaltade. Bibehållen funktion som bostads-, arbets-, tjänste-, handels-, rekreations- och pendlarort. Aktivt brukande av historisk bebyggelse och miljöer. Utökad inflyttning och turism till staden som drar nytta av de historiska miljöerna.

Det innebär att:

- Viktiga betydelsebärare vad gäller topografi, bebyggelse, stadsplan, kommunikationsstråk (långgator, gränder, kanal, hamnar), ska bevaras och underhållas.
- Grundläggande stadsplanestrukturer från 1600-, 1700- och 1800-talen ska bibehållas men kan kompletteras om kulturhistoriska värden beaktas.
- Stadens horisontlinje bör behållas intakt och bör inte utsättas för konkurrens i form av högre byggnadsverk än vad som nu är dominerande.
- Impedimentmarker i riksintresset samt parker och trädgårdar på tomtmark ska inte förtätas genom exploatering, de ska inte heller avstyckas, delas eller sammanslås med annan mark om det påverkar utpekade kulturhistoriska värden.
- För att kunna bibehålla och i förlängningen bruka de komplexa relativt småskaliga historiska miljöerna är det av central betydelse att dessa brukas inom ramen för sådana verksamheter som rymms inom dessa.
- Kulturhistoriskt värdefulla samhällskomponenter tex utpekad bebyggelse, bör i det längsta bevaras och ges en användning.
- Oexploaterad mark bibehålls som stadsnära grönområden.
- Befintlig, värdefull bebyggelse med koppling till järnvägens historiska betydelse bör bevaras.
- Kulturlager ska i första hand bevaras.

Beskrivning

Naturgeografi

Huvuddelen av staden inom riksintresset är belägen på relativt flack lermark avsatt av inlandsisen. Enstaka lägre bergshöjder återfinns på var sida om ån vid Fors och vid Snopptorp. Slottsbacken höjer sig något över omgivningen. Centralt inom riksintresset flyter Eskilstunaån som faller kraftigt i höjd dels vid fallen i Fors, dels vid Faktoriholmarna. Vid det sistnämnda finns flera holmar och öar. Båda fallen är sedan länge dämnda. Ån avvattnar Hjälmaran ut i Mälaren och rinner från sydväst, strax norr om Rådhusstorget vinklar den sig 90 grader mot nordväst.

Dagens landskapsbild

Området domineras helt av stadsbebyggelse. Den breda Eskilstunaån dominerar stadsrummet utmed dess stränder, bitvis kan den upplevas som en sjö p.g.a dess bredd. Fallen i ån kan upplevas trots att de är dämnda eftersom visst vattentapp oftast sker genom dammarna och strömmande vatten då bildas.

Dagens brukande

Stadsfunktioner, industri, kraftutvinning ur ån.

Dagens bebyggelsestruktur

Då området är mycket innehållsrikt återges enbart viktigare kvarvarande byggnadsverk och stadsbyggnadsföreteelser i detta kapitel. Dessa utgör exponenter för riksintresset, i den mån bebyggelse återfinns inom området som inte specifikt nämns här nere ingår denna i riksintresseutpekandet om bebyggelsen ger uttryck eller vittnesbörd för någon av de företeelser som nämns under rubriken Uttryck för riksintresset.

Gamla staden med gatu- och tomtindelning med rötter minst från 1400-talet. Här har tom 1846, då skråväsendet avskaffades, skråorganiserade hantverksutövare, borgare samt köpmän tex bagare, hattmakare, skomakare, kakelugnsmakare, tunnbindare huserat. Här återfinns i huvudsak tvåvånings träbyggnader från 1700-1800-talen utmed den slingrande Köpmangatan med gränder mellan gårdarna ned mot ån och mot öster. De flesta byggnaderna är panelade och strukna med ljusa oljefärger som Tingshuset (tingsfunktion 1771-1881), Svengrenska och Zetterbergiska gårdarna i kv Stengeten 3 och 4. Svengrenska gården är från 1700-t men ombyggt under 1800-t första hälft. Zetterbergiska gården från 1818. I Gamla staden finns ett stort inslag av gårdshusbebyggelse bevarad. I Gamla staden, norr om järnvägen, återfinns enstaka tegelbyggnader och putsade byggnader från 1800-talet, t.ex. det sk Stockholmshuset och Åhlenska huset. I kv Stövaren 12, byggs under början av 1800-talet Schotteska gården. Byggnaden fick ny utformning på 1830-t då den faluröda timmerbyggnaden spritputsades till nuvarande utseende. Intill, i kv Stövaren 11, och mitt mot ”Stockholmshuset” byggs på 1880-t en representativ tvåvånings tegelbyggnad med tidstypisk putsad artikulerad fasad med tillhörande gårdshus. Ytterligare tidstypiska byggnader och gårdar i Gamla staden är: kv Stengeten 9, Teaterladan från 1830-t i kv Stövaren 2, kv Stövaren 15 (Stadskällare 1790-t-1897) och 18, Hållstallet. Kv Sidensvansen 9.

I stadsdelen Söder, söder om järnvägen längs Köpmangatan, har all trähusbebyggelse ersatts av stenhuskvarter från 1900-talets början och framåt ofta tre till fem våningar höga, putsade eller i tegel. Här finns även äldre industribebyggelse i kv Stören och Svärdsiljan, dels en 2-3 vånings gulputsad verkstadsbyggnad samt envånings verkstadslängor i trä varav en med tegelskorstenar förlängda med karaktäristiska plåtskorstenar med huvar.

Stadsplan på västra sidan om ån ritad av Jean de la Vallé år 1658 med plats för planerade 120 manufakturhus med kombinerade bostads- och smedjebyggnader. 19 kom att uppföras under 1600-talet. Sex återstår idag och kompletterades senare med ytterligare smedjor och bostadshus samt Emil Olssons Fickknivsfabrik från sekelskiftet 1900. Vallés stadsplan är i stort bevarad och täcker det som var och nu kallas Gamla staden och det som senare kom att bilda stadsdelarna Nystaden, Fristaden och Carl Gustafs stad. Manufakturhusen uppfördes av och tillhörde kronan, de kallades därför Kronhusen men disponerades inledningsvis av Rademacher (se rubriken Historiska skikt) varför de numer kallas Rademachersmedjorna.

I västra delen av staden, i ett par kvarter i den så kallade Fristaden, återfinns de så kallade Fristadshusen (kv Vapensmeden 1, 20, 21 och kv Vattenpasset 2-3, 9-10). De är tillkomna efter Fristadsinrättandet 1771. Låga ålderdomliga träbyggnader ofta med brutet tak. Bostadshus utmed gatorna, smedjor och uthus inne på gårdarna. Ett par av träbyggnaderna har ursprunglig placering medan flera flyttats hit från grannkvarter pga saneringar. I kv Vattenpasset har den tidigare smedjan i trä ersatts 1903 av en trevånings tegelbyggnad ritad av Emil Befwe för grossistfirman Eskilstuna magasinet. I kv Vapensmeden 20-21 har Befwe ritat en fabrik för kakelugnsluckor, kanner och kaffebryggare i början av 1900 – numer studentkår. Nuvarande faktoribygnaderna på Faktoriholmen började byggas 1838 med tillhörande arbetarbostäder. Mittpartiet av fabriken är äldst, flyglarna byggdes ut succesivt från mitten av 1800-talet till tidigt 1900-tal. Kanslibyggnaden är från 1898. Sistnämnda ritad av Emil Befwe. Bruksraden uppförs 1840 (två bostadshus), 1907 och 1992, samtliga i trä med gulstruken panel. Rothoffska villan och dess park representerar Carl-Gustafs stads brukslednings bostadsmiljö.

1845 startar Stålfors Bordknivfabrik i kv Forsen 4 intill nuvarande Tunafors fabriker. Mindre fabriksbyggnad, turbinhus och fabriksbyggnad uppförs.

Västermarken söder om staden och väster om ån bebyggs från 1850-t med arbetarbostäder och blir municipalsamhälle 1888 med namnet Nyfors.

År 1863 bestäms rågångarna mellan Eskilstuna kungsladugård och den växande staden Eskilstuna av Öster Rekarne häradsrätt. Vid det tillfället tomtregleras de norra stadsdelarna. Gränsgatan med sina karaktäristiska krökar i nordväst och sydost kommer att utgöra stadens norra gräns. Mellan denna och ån läggs en kvartersstruktur som är fullt synlig än idag. I området finns en del historisk bebyggelse bevarad men den präglas i stort av 1900-talsbebyggelse från dess andra hälft.

1864: Gästgiveriet "Gästis" i kv Stråken 4 i Gamla staden står färdigt efter ritningar av Johan Fredrik Åbom. Sluss och klaffbro klara vid Faktoriholmen 1865, slussvaktarbostad intill. Längs åns stränder vid Nystaden och Gamla staden uppförs tre hamnmagasin, två i tegel och ett i trä under början av andra hälften av 1800-talet. Celsingska magasinet i kv Vilan 2 uppförs 1866. 1867 byter Stora långgatan namn till Köpmangatan. 1868 påbörjas Jernmanufakturbolagets fabriksbyggnader vid Tunafors att uppföras. Under 1860-t? byggs Nedre hamnen, Nybrohamnen och Övre hamnen.

Från 1870-t till 1900 industrialiseras staden kraftigt från 3 fabriker 1870 till 120 fabriker 1900. I de västra och södra delarna av de f.d. Fristadskvarteren uppförs under andra halvan av 1800-talet flera verkstadsbyggnader.

Eskilstuna Mekaniska Verkstads (sedermera från 1932; Bolinder-Munktell) äldsta bevarade verkstäder återfinns i en förtätad miljö norr om Faktoriholmarna och ån strax väster om huvudkontoret. De är ritade av Ferdinand Boberg 1896 och utgörs av riddarromantisering rik tegelarkitektur med kalkstensdetaljer på strävpelare och i listverk. Fabriken huvudkontor ritas av Ferdinand Boberg 1898 och är uppförd i tegel som putsats ljus gul, kalkstensdetaljer förekommer. Området kontinuerligt tillbyggt och några av de yngre verkstäderna är ritade av Cyrillius Johansson.

1874-76 byggs ny damm och trevåningsbyggnad för knivtillverkning av Eskilstuna Jernmanufakturbolag vid Tunafors (kv Forsen 2). Hejarsmedjan med karaktäristiskt utseende som låg byggnad med flera höga smala skorstenar byggs 1876. 1889 byggs det karaktäristiska höga mittpartiet på Tunafors fabriker. Samma byggnad förlängs mot norr till nuvarande längd, 170 meter, år 1895. Fabriken kompletteras under tidigt 1900-tal med byggnader utmed ån. Flera välvdade kanaler löper under området för kraftförsörjning till fabrikena.

Under sent 1800-tal flyttar stadens administrativa och kommersiella centrum till västra sidan om ån. Då byggs bla offentliga byggnader och institutioner som skolor (t.ex. St Eskils gymnasium 1885), tingshus i kv Vittnet 4 (ca 1880), bankpalats och frikyrkor. Längs Kungsgatan uppförs på äldre träbyggnaders plats större arkitektoniskt tidstypiska bostads- och affärshus i sten t.ex. Skandiahuset (kv Vittnet1) från 1896 ritat av Valfrid Karlsson, kv Vårblomman 4 från sent 1800t (ombyggt 1937 efter ritning av F Klemming) samt affärs- och hotellbyggnaden Rydströmska palatset i kv Växlaren 14 från 1886.

1885-89 byggs nya verkstäder för August Stenmans låsfabrik, ASSA AB i kv Väpnaren 4 på platsen för Thunells gångjärnsfabrik. Arkitekturen är i nygotik längs Drottninggatan. Den låga verkstadslängan längs Smedjegatan från 1897 får karaktäristiskt sågtandtak. Under 1930-talet börjar man flytta till nya lokaler uppförda i tidstypisk Funkis-stil på Väster utmed Ståhlbergsvägen.

1887 öppnar järnvägen till Oxelösund, station anläggs vid Järnvägsplan i slutet av Drottninggatan som omvandlas till paradgata. Järnvägsplan förses senare med representativ bostadsbebyggelse. I Gamla stan kompletteras Schotteska gården i kv Stövaren 12 år 1890 med en ny manbyggnad på grannfastigheten i kv Stövaren 13, det s.k. Åhlenska huset. Det sker efter att båda tomterna köpts 1887 av Tunafors kvarns ägare Per Åhlen.

1897 flyttar stadens förvaltning från rådhuset (rivs sedan 1927) vid Rådhusstorget till det nya stadshuset ritat av Emil Befwe vid Fristadstorget där man samsas i samma byggnad med rådhusrätt, brand- och polisstation, två banker, post och telegraf, spritförsäljning, restaurang och ett hotell.

C O Öberg & Co:s fabrik ”Fil-Öberg” började byggas 1850 i kv Verkyget 4. Nuvarande äldsta byggnad är ritad av Emil Befwe 1897. Fabriken byggs till 1939 och 1954. Industribyggnaderna, som i bl.a. vetter mot järnvägen, har karaktäristisk tegelarkitektur speglade den period de byggts.

1898 byggs de kvarvarande äldsta byggnaderna för Eskilstuna stålpressnings AB ”Stålpressen” i kv Värjan 9 efter ritningar av Emil Befwe. Hela komplexet står färdigt 1906. Kommunkontor sedan 1983.

1898 byggs Stockholmshuset i kv Snäckan 4 i Gamla staden efter ritning med tidstypisk materialläkta arkitektur av Emil Befwe som bostadshus för bättre bemedlade.

1899-1901 uppförs J O Öberg & Sons fabrik för spelkort och kontorsböcker (Bok-Öberg) i kv Vakteln 6 efter ritning av Emil Befwe. Här tillverkades spelkort 1902-99.

Tullkammaren from 1901 vid järnvägen i TGOJs f.d. magasin från 1890t. Lokstallsområdet på Väster utvecklas vid sekelskiftet 1900. Runt sekelskiftet 1900 uppförs Mjölcentralen på Ruddammsvägen i tegel i nygotiskt inspiterad stil.

Institutionsbyggnader, t.ex. banker (bla Sparbankshuset i kv Visheten 5 från 1915 ritat av Aron Johansson, SE-banken i kv Växlaren 4 från 1911 ritat av Ernst Stenhammar och i kv Vipan 18 på 1910t) och flera skolor uppförs kring 1900 t.ex. Slottsskolan, f.d. Läroverket i kv Vitterheten och Flickskolan. Odd Fellowhuset i kv Vampyren, KFUM, Tempelriddarorden och Frälsningsarmén på Krisbengsgatan. Vid Eskilsparken och Stensborgsgatan byggs bostadshus i tidstypisk sekelskiftesarkitektur. Både hyreshus och parhus uppförs här, flera ritade av stadsarkitekten Emil Befwe mellan 1906-26. Byggnaderna i kv Smeden och Släggan placerade på karaktäristiska stora tomter för hushållsodling av frukt och grönsaker. På Östermalm uppförs tidstypisk bostadsbebyggelse vid Djurgårds-, St Johannes- och Fördelningsgatan.

1907 börjar de första karaktäristiska industribyggnaderna i tegel att uppföras på Väster längs Gredbyvägen i kv Valnöten 1 och 10. De anläggs här med anledning av närhet till järnvägstransport och ny stadsplanlägg-

ning. Norr om ån i kv Nöttnäpparen, också på Väster, anläggs slakthusområdet 1907 i tidstypiskt cementtegel med röda fogar, tak och snickerier. Anläggningen bestod ursprungligen av flera byggnader bla kontorbyggnad, slakthus, stallar, kylrum, korvfabrik, frysrums. I drift tom 1977.

1908 uppförs ett jugendbostadshus i kv Valfisken 2 efter ritning av Emil Befwe som ersättning för äldre sk Fristadshus. Inne på tomten finns två verkstadsbyggnader i tegel från slutet av 1800t för Albert Karlssons metall- och förnicklingsfabrik.

1910t: Jernbolaget bygger vattenkraftstation vid Tunafors för egen elproduktion och försäljning av el till staden. Maskinutställningshall och bostadshus i kv Stövaren 20. Jugendbostadshus ritat av Gerdt Hallberg och Carl Leth 1910 i kv Växlaren 14.

1914-16 uppförs Televerkets och Postens kontor i nationalromantisk stil invid Fristadstorget i kv Vinkelhaken 3, det ritas av Aron Johansson. 1915 byggs nytt gjuteri i kv Tackjärnet 1 i karaktäristisk tegelarkitektur för Jernbolagets räkning söder om Tunafors fabriker.

På Väster byggs i kv Väduren tidstypiska industribyggnader i tegel från år 1917. De kompletteras under 1930-40t så hela kvarteret kommer att omfattas av industribyggnader företrädesvis för metallproduktion.

1918 byggs gjuteri på Munktellsområdet i kvarteret Nätet. I kv Vattenpasset 6 uppförs samma år för AB CE Johansson, bildat 1911, Måttjohanssons fabrik i tysk-amerikansk industriarkitektur – idag skola.

1925: Stadsteatern uppförs i 20-tals klassicism med slammat tegel intill Nybron efter ritning av Ebbe Crone känd för att ha ritat Filmstaden i Solna.

1927 uppförs det unika Konsumhuset med skyltfönster i två våningar i kv Vulkanen 4 efter ritning av Eskil Sundahl.

Flera frikyrkor uppförs t.ex. Elimkyrkan i kv Vaksamheten.

1929 står Klosters nya nationalromantiska kyrka färdig ritad av Otar Högberg finansierad av privata medel.

Under 1930-50t uppförs tidstypisk industribebyggelse på Väster bla i kv Nöttnäpparen 30, kv Nitaren 5, kv Najaden, kv Valkyrian, kv Valnöten, kv Väduren. Stadsplan norr om ån från 1935.

Öster om teatern uppförs 1932 ett nytt badhus i utpräglad funkisstil ritat av Paul Hedqvist bla känd för utformningen av Bromma flygplats.

Kyrkoherdebostad intill Fors ka från 1935 på platsen för äldre motsvarande byggnader åtminstone från 1500-talet.

Futurumhuset i kv Vågskålen 11. Stadens mest utpräglade Funkisbyggnad uppförd 1940 efter ritning av Björn Hedvall. Välbevarad från tiden. Karaktäristisk bebyggelse från 1920-40 blandad med sen 1800-talsbebyggelse finns också i kv Stensborg Norra och Södra samt i kv Skarpskytten och Släggan.

Under 1950-talet sammanförs kvarvarande Rademachersmedjor till kv Vallonen (Rademacherreservatet) och olika timmerbyggnader till Fristadsreservatet i kv Vapensmeden 1. Enstaka byggnader uppförda under fristadsperioden längs Nygatan intill reservatet står på ursprunglig grund från 1700-1800-talen. 1954 står Sporthallen i kv Verkmästaren 6 färdig efter ritning av Gustav Lettström.

Rivningsarbeten med påföljande nyuppföranden av byggnader inne i kv Sidensvansen och Sälgen utmed Köpmangatan på 1970-1980-talen.

Stadsbibliotek i modernistisk arkitektur i kv Våghalsen 5 ritat av Gustaf Lettström och färdigt 1965.

Under 1960-talen revs ett stort område av Nyfors 1800talsarbetarbebyggelse. Det skedde efter ett kommunalt beslut i slutet av 1950t. Bebyggelsen ansågs slumartad. En arkitekttävling 1957 avgjorde utformningen av den nya bebyggelsen. Förslaget "Nygammal vals" ritades av arkitekterna Ahlsén. Området stod helt klart under 1970t. Saneringen anses vara en av Sveriges största och mest konsekvent genomförda både vad gäller byggnadernas utformning, planläggning och trafikflöden (bla planskild trafikseparering).

Historiska skikt

Medeltid – En träkyrka anläggs under tidigt 1000-tal i Tuna (på nuvarande Slottsbacken) på platsen för en vikingatida s.k. Tunagård, en gård som ingått i kungamaktens lokaladministration. Denna ersätts av en absidkyrka troligen i mitten av 1000-talet. Arkeologiska spår återstår enbart efter absidkyrkan.

Vid Fors kyrka har också arkeologiska lämningar påträffats som indikerar en vikingatida Tunagård. Kyrkan här anläggs under 1000-talet ungefär samtidigt som den i Tuna (på nuvarande Slottsbacken). Ev. utgör den missionären och biskopen för Tuna stift, St Eskils, stiftskyrka. Kyrkans nuvarande långhus och kor uppförs under 1100-tal. Arkeologiska undersökningar inför järnvägsbygget intill Fors kyrka har påvisat profana lämningar som kan utgöra spår av Magnus Ladulås kungsgård som ska ha legat i Fors. Johanniterna övertar driften av Fors kyrka 1307. Kyrkan förses med torn under 1400-talet.

St Eskil begravs i Tuna kyrka år 1080 efter att ha lidit martyrdöden i Strängnäs. Enligt muntlig tradering ska dock Fors ha utgjort St Eskils stiftskyrka. Tuna stift anses vara ett av de första i landet, med säkerhet i drift år 1100, ev redan före 1050. Att stiftet namnmässigt levt vidare som Tuna stift kan inte helt förklaras men kan ha att göra med att Tuna kyrka kan ha tagit över funktionen som stiftskyrka efter St Eskils begravning där. Tuna stift består från mitten av 1000-talet till ca 1160. Strängnäs stift inrättas under 1120t. Perioden ca 1120-1160 finns m.a.o. två biskopar i stiftet.

Johanniterorden övertar Tuna kyrka under 1160-talet då Tuna stift uppgått i Strängnäs stift. Man utvidgar kyrkan och anlägger ett kloster på platsen någon gång mellan 1167 och 1185. Det byggs ut under 1200-talet. Ett större komplex byggs under 1300-1400-talen. Klostret kommer att bli det enda Johanniterklostret i Sverige ev. p.g.a. att St Eskils begravningsplats i Tuna kommit att utgöra en viktig vallfärdsort. Klostret i Tuna kompletteras med tiden med profan bebyggelse runt detta. Enbart arkologiska spår finns kvar av klostret. Absidkyrkan och delar av klostret har arkeologiskt undersökts.

I åkröken har m.a.o. två s.k. Tunagårdar funnits som spelat centrala roller i den kungliga lokaladministrationen under vikingatid. Här har under tidig medeltid anlagts träkyrkor på varsin gård. Båda platserna har koppling till landets absolut tidigaste kristnandefas då de utgjort centra i det äldsta Mälardalska stiftet; Tuna stift. Under tidig- och högmedeltid torde dock Torshälla varit den dominerande stadsbildningen i området utmed Eskilstunaån. Torshälla får stadsprivilegier 1317.

Under medeltiden anläggs kvarnar i forsarna vid Tunafors. De tidigaste skriftliga beläggen som talar om stadsbebyggelse mellan Tuna och Fors kyrkor är en skattelängd som omnämner 13 skattlagda borgargårdar utmed nuvarande Köpmangatan under 1490-talet. Inga arkeologiska fynd äldre än 1600-talet har ännu påträffats i området runt Köpmangatan som kan styrka detta. Från 1600-talet verifierar kartmaterial att en stadsbebyggelse funnits vid det som utgör Gamla stan längs Köpmangatan. Fors utgör sockenkyrka för både Fors och Klosters socknar.

1500-tal – Reformationen leder till att klostrets mycket stora egendomar dras in till kronan. Processen inleds efter beslut av Gustav Vasa. De sista munkarna fördrivs på 1540t. En kungsgård i trä byggs på klostrets mark. 1570t: klostret börjar byggas om till kungligt slott vilket resulterar i att stora delar av det och hela

absidkyrkan ramponeras. Eskilstuna hus uppförs nu på klostrets plats. Karl IX och dennes son Karl Filip färdigställer slottsbygget. 1570t: järnbruk för vapentillverkning uppförs vid Tunafors. Arbetarna bor vid bruket, utmed Köpmangatan och i Nystaden väster om ån. De tre samhällena fungerar som stad utan att stadsrättigheter utfärdats. 1596, Karl IX börjar anläggandet av den första Hjälmare kanal som kommer att dras via Eskilstunaån. Slussar anläggs troligen vid Tunafors och Faktoriholmarna.

1600-tal – 1604, Karl IX beordrar uppmätning av tomter för anläggande av Tunafors stad och staden grundläggs. Området kom att motsvara ungefär ytan för Nystaden, Fristaden från Rådhusbron till Tullgatan samt Nyfors fram till Brunnsbacken. På östra sidan ån lades ytor till motsvarande Strömsholmen, Odensalagärdet och Kvarngärdet fram till Snopptorp, även fastigheter i dagens Gamla stan mellan Rådhusorget och Tunafors inkluderades. 1608 "Nyestadh" omtalas första gången, bro över ån känd samma år. 1610 kanalen till Hjälmarens färdig. 1611, slottskyrka uppförs på Eskilstuna hus. Slottet färdigställs 1621. Tunafors järnbruk har uppsving under 1620t men p.g.a. omorganisation av den nationella produktionspolitiken läggs vapentillverkningen ned i Eskilstuna från 1625. Stadens högkonjunktur bryts och 1648 uppgår Tunafors stad organisatoriskt i Torshälla stad.

Henrik Lohe, handelsman från Holland, övertar och utvecklar stora delar av bruksdriften vid Tunafors under första halvan av 1600-talet.

1656: Reinhold Rademacher ankommer till Eskilstuna efter erhållet kungligt tillstånd att en starta nationell järnmanufaktur, Carl-Gustafs stad. Den kan idag liknas vid en nationellt samordnad tillverkning av smidesprodukter för landets egna behov och export. Soldater och smeder tvångsförflyttades till staden för att arbeta i manufakturen. Den namnkunnige arkitekten Jean de la Vallé ritade Carl Gustafs stads rutnätsmönstrade stadsplan och typbyggnader för Rademachers nya manufakturer. Ett 20-tal smedjor uppförs av planerade 120. De byggs med gaveln mot gaturummet och kommer att bestå av smedja och bostad i samma byggnad. Rutnätsstadsplanen utgör grunden i det som senare på formell basis kommer att delas i Carl Gustafs stad, Fristaden och Nystaden. Stadsplanen utgör än idag grunden i innerstadens stadsplan i området mellan Rådhusbron, Tullgatan, järnvägen och ån.

1659: stadsrättigheter utfärdas för Carl Gustafs stad som utökas och kommer att omfatta bebyggelsen vid Gamla staden och väster om ån, den s.k. Nystaden, samt det ursprungliga mindre området för Carl Gustafs stad. Tunafors stad går upp i den nya staden och samhörigheten privilegiumässigt med Torshälla avbryts. Fors kyrka förses med korsarmar under 1650-talet.

Rademacher avlider 1668, manufakturen drivs vidare.

1680, Eskilstuna slott brinner ned. Återuppbyggs inte.

1700-tal – Fredrik Rothoff övertar Rademachers manufakturverket 1739. Rothoff får 1746 manufakturverket i Carl Gustafs stad administrativt utbrutet ur övriga staden. Det området kommer att kallas Carl Gustafs stads bruk. 1749 kommer även tomterna mellan Tullgatan och Gymnastikgatan att tillfalla Carl Gustafs stad. Resterande tomter mellan Gymnastikgatan och ån tillfaller Nystaden och stadens borgare. Eskilstuna återfår sitt namn och kommer fortsättningsvis att omfatta Gamla staden och Nystaden ur administrativ synvinkel.

Mitten av 1700t: bergsrådet Samuel Schröderstierna besöker staden ett flertal gånger och föreslår att en fristad ska skapas där skråtvångets regelverk inte råder och där undantag från vissa skatter och tullar gäller. Det ska bl.a. ge effekter i att vem som helst kan starta hantverksverksamhet, något som normalt står under nogsam kontroll av skråväsendet enligt lag. Syftet är att förenkla administrationen kring och därmed öka produktionen av smidesvaror. 1771 kommer beslut från Kung Majt om att Fristaden ska inrättas.

Rothoffs manufakturverk (bla Rademachersmedjorna och hela stadsområdet mot öster tom Gymnastikgatan) inköps av kronan för Fristadsinrättandet, utom delar av Faktoriholmarna med dess forsar där Rothoff fortsätter driva eget järnbruk fortfarande under namnet Carl Gustaf stads bruk. Fristadskvarteren med hantverkarbebyggelse växer fram. Tre administrativt olika stadsbildningar ligger nu intill varandra; Eskilstuna bestående av Gamla staden och Nystaden, Fristaden samt Carl Gustafs stads bruk.

Fristaden behåller de la Vallés stadsplan och kvarteren delas upp i åtta tomter vardera. Nya bostadshus ska anläggas med långsidorna mot gaturummet och smedjan fristående inne på tomten tillsammans med bodar och odlingar i brandavgränsande syfte. Stora delar av Fristadens marker är obebyggda vid inrättandet 1771 vilket ger gott om plats för inflyttande hantverkare. 1773 bor 139 personer i Fristaden varav 32 är hantverksmästare. 1785 har siffran mästare ökat till 69. Antalet gårdar med verkstäder ökade samma period från 13 till 43.

Vid Tunafors järnbruk tillverkas bordsbestick, fickknivar, saxar och verktyg i stor omfattning genom sk förlagssystem. Produktionen i Tunafors minskar radikalt p.g.a. Fristadens inrättande. Arbetare flyttar därifrån till Fristaden för att öppna eget i hopp om en bättre framtid.

1800-tal – kronan köper Rothoffs manufakturverk (Carl Gustafs stad) år 1812 och inrättar gevärsfaktori på Faktoriholmarna. Christoffer Zetterberg startar under början av 1800-talet verkstad i Fristaden som sedermera utvecklas till det omfattande Jernmanufakturbolaget.

C Zetterberg bygger 1818 bostadshus åt sig på Köpmangatan (kv Stengeten 4).

1832 Theofron Munktell grundar Eskilstuna Mekaniska Verkstad – sedermera kallat Munktells.

1833 slås Fristaden administrativt samman med Gamla staden under namnet Eskilstuna Fristad.

1839 Eskilstuna Mekaniska Verkstad flyttar verksamheten till området norr om Faktoriholmarna och utanför Fristadens område. Man tillverkar maskiner för verkstäder senare även lokomotiv, vävstolar, mudderverk, lokomobiler, tröskverk och traktorer.

1838: kommenderade soldater ur Södermanlands regemente beordras bygga de centrala delarna av nuvarande Gevärsfaktoret på Faktoriholmarna som står klart 1840.

1845 läggs stångjärns-, plåt- och kopparsmidet ned i Tunafors bruk. Hamrarna arrenderas ut under 1850t. Fristadsbegreppet upphör efter skråväsendets upphörande 1846.

1848 startar Lars Fredrik Ståhlberg Stålfors Bordsknivsfabrik på Tunafors järnverks mark.

1850t: arbetarbebyggelse uppförs oreglerat i Nyfors.

Under 1860t upplåter kronan Djurgården till stadens arbetares ”vederkvickelse och förströelse”.

1864, efter Christoffer Zetterbergs död, övertar Johan Svangren andelar i Jernmanufakturbolaget (Jernbolaget). Näringsfrihetens införande i landet medför att Fristaden helt tappar sin funktion.

Ny kanal mot Mälaren öppnas 1865.

1867 beslutar stadsfullmäktige dela staden i stadsdelarna Norr, Söder och Väster, sistnämnda inkluderade stadens nuvarande centrum.

1870 finns 3 fabriker i staden. Antalet fabriker expanderar sedan kraftigt som en följd av näringsfrihetens införande 1864.

1873 Delar av Tunafors bruk säljs till Eskilstuna Jernmanufaktur aktiebolaget som bygger ny fabrik 1874-76 vid Tunafors på en del av f.d. Tunafors järnverks mark. Man tillverkar i huvudsak bordsbestick. Jernmanufakturbolaget hade innan bedrivit tillverkning inne i staden vid flera små smedjor.

Järnväg mot Nyköping 1877 och mot Södertälje 1895.

1880t: Nyfors stadsplaneläggs, i samband med det byggs kaserner för arbetare här.

1900-tal – År 1900 finns 120 fabriker i staden. Åren kring 1900 uppförs en stor mängd skolor av olika slag. Nyfors utgör tom 1907 eget municipalsamhälle, det året inkorporeras det i Eskilstuna tillsammans med hela Fors och Klosters socknar. Stadsområdet ökar från 167 till 8573 ha mark. Samtidigt stadsplaneläggs industriområdet Väster på båda sidor ån.

Sjukhus byggs på 1930t vid Nyfors (en period konstmuseum-nu bostäder)

1935 stadsplaneras de norra delarna av industriområdet Väster om och ges nuvarande stadsplan.

1943 inleds stadssaneringar för att undanröja arbetarbebyggelsens sociala- och standardmässiga problem. De genomförs även under 1950-1960-talen då nya stora modernistiska bostadsområden uppförs i Nyfors och Brunnsbacken, runt Bellmanplan och vid Årby (ej riksintresse). Även bostadsbebyggelsen på Norr genomgår förändringar under senare delen av 1900-talet Även utmed Nyköpingsvägen anläggs stora bostadsområden under 1940-1950-talet (ej riksintresse). Kanalen tas ur bruk 1965.

Vapentillverkningen flyttar från Faktoriholmarna under 1960-talet.

2000-talet Social statushöjning av industribesbyggelse och industriområden, bl.a. genom förvandling till bostäder.

Värdetext 1987

Eskilstuna industrimiljö. Stadsbildning med lång och obruten tradition som smides-, manufaktur- och industristad, och där kronans insatser verkat starkt på stadens utveckling. Stadsrättigheter tillkom 1659, men delar av de industriella anläggningarna har tidvis utvecklats vid sidan om själva staden. Här skedde bl.a. år 1771 inrättandet av en ekonomisk fristad för Eskilstunabruken så att in- och utländska meder skulle kunna bo och arbeta där självständigt utan hinder av skrå- eller tulltvång.

Historiska näringar

Kungsgård, stifts kyrka, kloster, smide, handel, hantverk, sjöfart

Kommunikation

Vägar, sjövägar (kanaler)

Samhällsfunktioner

Tunagårdar, kungsgård, stiftscentra, klosteranläggning, järnbruk, manufaktur, hantverk, industri, kanal, järnvägar, tingshus, tullhus, rådhus, sjukhus, sjukhem, frikyrkor, nykterhetsloger, teater, badanläggningar, parker

Makt

Före reformationen, kyrkan. Efter det, kungamakten. Tunafors bruk: kronan och patriarkal makt. Välutvecklade förlagssystem innan samt utanför fristaden. Under Fristadstiden: kronan. Carl-Gustafs stad styrd genom patriarkal makt. Under 1800-talet: magistrat, fabriker och industriägare.

Vems landskap

Medeltid: klosterorden och kungamakten. Efter reformationen: kungamakten. Stormaktstiden: manufakturverkets. Fristadstiden: hantverkarstad. Industrialismen: fabriker och arbetarnas stad.

Visuella/ historiska samband

Läget vid ån är en förutsättning för den tidiga bosättningen vid Tuna och Fors. Här korsade vattenleden landvägar. Här anlades tidigt religiösa centralbyggnader, Tunagårdar och en kungsgård. Parallellt med ån växte bebyggelse fram längs en väg som senare kom att kallas Köpmangatan. Väster om denna bebyggelseansamling på motsatta sidan ån stadsplanerades för en manufakturstad i form av en rutnätsplanerad stadsplan under 1600-talet. Vattenkraften vid forsarna gav energi till tillverkningsindustrier. Ur små smedjor växte större industrier fram i bl.a. Fristaden, Tunafors och i Roothoofs manufakturverk/ gevärsfaktoriet. Få avläsbara spår finns kvar som vittnar om de administrativa gränser som skilt de olika stadsbildningarna. Under industrialismens högkonjunktur planläggs Nyfors, Brunnsbacken och Väster som nya expansionsområden.

Koppling till naturgeografi

Klostret tidigare beläget på höjdparti i omgivande låglänt landskap. Tunafors strömmar och forsarna vid Faktoriholmarna väsentliga för all industriverksamhet i många hundra år på platserna. Ortsbildning dem mellan.

Administrativa uppgifter

Namn och identitet: Eskilstuna (D 5)

Socken: Fors

Kommun: Eskilstuna

Karaktärstyp: Industrimiljö

Karaktärsord: Medeltida stadslämningar med kyrka, arkeologiska spår av kyrka, kloster och slott. Järnbruk, manufakturer, tillverkningsindustri från industrialismen. Bostäder, förvaltnings-, kommunikations- och institutionsbyggnader/anläggningar.

Befintliga skydd

Fornlämningar, 2 kap. KML. Kulturlager, fornborgar

Byggnadsminnen, 3 kap. KML: Fristaden 1:6, del av. Kv Vallonen 5-9. Kv Stövaren 18. Tingsgården mm i kv Stengeten 3 o 4.

Anmälningsplikt enl. 3 kap 6½ KML: Kv Vapensmeden 1 samt Eskilstuna badhus, Kv Verkmästaren 7

Kyrkomiljöer, 4 kap. KML. Fors kyrka. Klosters kyrka.

PBL 8 kap. § 13, 14, 17 – övriga byggnader och bebyggelselagen

Biotopskydd för ädellövskog, alléer, vattendrag.

Ej utrett:

Riksintresse för friluftslivet 3 kap. 6 § MB

RI Rörliga Friluftslivet 4 kap. 2 § MB

Uttolkning av gräns år 2014

Gränserna har justerats i överensstämmelse med värdetextens innehåll. Det innebär att de västligaste och norra delarna av stadsdelen Väster exkluderas då området inte uppbär värden av riksintresse. Riksintressets

karaktär av industristad renodlas och får som konsekvens att fornlämningsmiljöerna öster om staden kring Gredby gata, Balsta sjukhem och Djurgården utgår. Smärre justeringar sker i väster för att tydligare fånga in bebyggelse och anläggningar av riksintressevärde. Hela Gredby bangårdsområde ingår. På Norr följer gränsen kommunens förslag.

Tid	Bebyggelse	Markanvändning	Kommunikation	Samhällsideologi Makt/sociala	Karaktärsområden/ -lämningar Illustrationsförslag
Yngre järnålder	Sk Tunagårdar vid Tuna och Fors		Vattenfarleder	Kungamakt	Ortnamn
Medeltid	Kungsgård vid Fors. Tuna och Fors kyrkor. Johanniterklostret vid Tuna.		Vattenfarleder	Tuna stift t 1160t Kungamakten	Fors kyrka. Tuna kyrkoruin. Kloster- ruin.
1500-tal	Eskilstuna hus, 1570t.	Järnbruk vid Tunafors 1570t	Karl IX kanal	Kungamakt	
1600-talet	Eskilstuna slott, 1620. Korsarmar på Fors ka. Rademachersmedjorna.	Tunafors stad, 1604. Nystaden 1608. Carl Gustafs stad, 1658. Tunafors bruk.	Vägnät - Köpmangantans dragning	Förlagsmanufaktur vid Tunafors bruk. Manufakturstaden Carl Gustaf stad.	De la Vallés 1600-talsstadsplan med byggnadsritningar. Svecia Antiqua. Rademachersmedjorna.
1700-talet	Fristadskvarter	Eskilstuna stad 1749. Carl Gustafs stads bruk 1749. Fristaden 1771		Merkantilism	Goth. Wahlströms karta: Fristaden 1771. Lantmäteriet. Fristadsbebyggelsen
1800-tal	Bla industrierna: Faktoriholmarna. Munktells Tunafors fabriker. Institutionsbyggnader.	Industriexpansion i staden. Norr planläggs 1863. Nyfors planläggs 1889.	Kanal 1865. Järnvägar. Vägar	Industrialism	Tunafors fabriker. Munktells fabriker. Faktoriholmarna. Rydströmska palatset. TGOJs godsmagasin sedermera tullhus. ASSA. Stadshuset vid Fristadstorget. Stadsplan för Norr 1863 med krökta hörngatan Gränsgatan (Lantmäteriet).
1900-talet	Fler stora industribyggnader bla i centrum och på Väster. Futurumhuset. Miljonprogramsföregångarna Nyfors och Brunnsbacken.	Väster planläggs 1907.	Kanal, järnväg, vägar. Trafikseparering i Nyfors.	Industrialism och handel. Miljonprogram.	Tullhuset. Fil-Öbergs. Klosters kyrka. Nyfors och Brunnsbacken. Bankhus och institutionsbyggnader vid Fristadstorget. Teatern. Badhuset. Slakthusområdet.